
IMPACTUL INTERACȚIUNII CU MEDIUL ASUPRA COMPORTAMENTULUI SPIRITUAL AL OMULUI PREISTORIC

de Nicolae Ursulescu

Cuvinte cheie: preistorie, viață spirituală, reconstituire prin experiment senzorial

Observațiile privind viața religioasă a oamenilor din Preistorie, inclusiv din complexul cultural Precucuteni-Cucuteni, arată că, pe fondul unor credințe unitare, se dezvoltă forme extrem de diversificate pentru exprimarea devoțiunii individuale față de divinitate/divinități¹.

O înșiruire absolut aleatorie a ceea ce ni s-a păstrat, prin descoperirile arheologice, din viața spirituală a oamenilor preistorici, care, desigur, era mult mai complexă decât ceea ce bănuim noi astăzi că știm despre aceasta: construcții-sanctuar, altare, locuri de cult, depuneri rituale, structuri rituale în interiorul caselor (casete, plastică monumentală ș.a.), scene rituale, idoli, protome, coloane, plăci de tip *stela*, picturi, semne simbolice² etc. – la rândul

¹ N. Ursulescu, *La religione della popolazione di Cucuteni*, în N. Ursulescu, Raluca Kogălniceanu, Cristina Crețu (a cura di), *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi. Atti del convegno italo-romeno, Roma, 18 ottobre 2007*, Accademia di Romania - Editura Universității „Al. I. Cuza”, Roma - Iași, 2008, p. 83-106; Idem, *Civilizația cucuteniană: credințe religioase sau sistem religios?*, în *Zargidava*, X, Bacău, 2011, p. 197-221.

² Dan Monah, *Grands thèmes religieux reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, în *MemAntiq*, 17, 1992, p. 189-197; Idem, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, Piatra Neamț, 1997, p. 201-215; D-tru Boghian, C-tin Mihai, *Le complexe de culte et le vase à décor ornithomorphe peint découverts à Buznea (dép. de Iasi)*, în M. Petrescu-Dîmbovița et alii (éds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iași, 1987, p. 313-324; Șt. Cucoș, *Un complex ritual cucutenian descoperit la Ghelăiești (jud. Neamț)*, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 207-215; Idem, *Complexe rituale cucuteniene de la Ghelăiești, jud. Neamț*, în *SCIVA*, 44, 1993, 1, p. 59-80; N. Ursulescu, *Complessi di culto nella civiltà*

lor, toate acestea diversificate într-o serie de variante – dovedește implicarea directă a suplicantului/fidelului în găsirea unei forme personale de apropiere față de divinitate, care să-i individualizeze parcă actul său de devoțiune.

Se pune întrebarea: de unde rezultă această diversificare, această nevoie a omului preistoric de a găsi forme proprii prin care să intre în contact cu grația divină? Care este resortul intim al nașterii acestui concept de diversificare și al acțiunilor concrete care-l transpun în practică? Un răspuns simplu ar trimite la spiritul de neliniște creativă, de inventivitate, specific majorității covârșitoare a ființelor umane. Dar, investigând interogativ mai departe, se naște o altă întrebare: ce anume stimulează apariția acestui spirit inventiv? Este el o prezență permanentă, care acompaniază omul în toate momentele, sau se manifestă cu predilecție doar în anumite situații?

Creдем că răspunsul la această problemă necesită un cumul de explicații, dintre care un loc important îl ocupă, în opinia noastră, cadrul general oferit de mediu, la un moment dat și într-un anumit loc. Este vorba de impactul pe care mediul îl are asupra simțurilor umane, cărora le poate transmite o stare de agitație sau de liniște, propice stării de meditație.

O ramură recentă a arheologiei teoretice, anume arheologia senzorială (*Sensory Archaeology*)³, își propune tocmai să observe și să reconstituie

Precucuteni dell'est di Romania, în *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, 45 (2002), Università degli Studi di Bari, 2003, p. 5-25; N. Ursulescu, *Santuari e luoghi di culto nel Neolitico della Romania e dell'Italia Meridionale*, în *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto. Atti del IV Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 21-23 ottobre 2002)*, Quaderni di "Invigilata lucernis" 21 (a cura di Stefania Santelia), Bari, 2004, p. 47-57; N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *L'autel peint de l'habitat de Târgu Frumos (dép. de Iași) appartenant à la civilisation Précucuteni (Énéolithique Ancien)*, în *SAA*, IX, 2003, p. 27-40; N. Ursulescu, Felix Adrian Tencariu, *Aménagements de culte dans la zone des foyers et des fours de la culture Précucuteni*, în *MemAntiq*, 23, 2004, p. 129-144; *Iidem*, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2006; *Iidem*, *Symbolic signs on the ceramics of the Chalcolithic settlement at Isaiia (Iași County, Romania)*, în S.A. Luca (ed.), *Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic*, BiblBrukenthal, XXXV, Sibiu, 2009, p. 87-101; C.-M. Lazarovici, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, în *ArhMold*, 25 (2002), 2004, p. 47-64; *Eadem*, *Pre-Writing Signs on Neo-Eneolithic Altars*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, I, BAR Int. Series 1139, Oxford, 2003, p. 85-96; *Eadem*, *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, în N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici (coord.), *Cucuteni 120 – valori universale*, Iași, 2006, p. 57-92; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II (Epoca cuprului)*, BAM, VI, Trinitas, Iași, 2007; Gh. Lazarovici, *Sacred Symbols on Neolithic Cult Objects from the Balkans*, în L. Nikolova (ed.), *op. cit.*, p. 57-64.

³ C. Classen, *Worlds of Sense. Exploring the Senses in History and Across Cultures*, Routledge, London and New York, 1993; *Idem* (ed.), *The Book of Touch*, Berg, Oxford and New York,

trăirile senzoriale ale oamenilor, individuale sau colective, îndeosebi cele vizuale⁴ și auditive (*Auditory Archaeology*)⁵, dar și pe cele tactile, olfactive și gustative, dintr-un anumit mediu și să explice impactul psihologic al acestor trăiri asupra deciziilor și acțiunilor concrete ale individului sau colectivității⁶. Simțurile sunt intermediarul interacțiunii dintre om și lumea din jur, iar înțelegerea senzorială a acestei lumi nu este doar o chestiune fiziologică, ci este determinată cultural (prin ansamblul simțurilor definite de o anumită civilizație) și reflectată apoi în produsele materiale ale unei civilizații.

Desigur, ca orice ramură a arheologiei teoretice, și aceasta s-a născut prin aprofundarea spiritului analitic al cercetării și, de aceea, arheologia senzorială are deopotrivă strânse legături cu alte structuri teoretice, dintre care evidențiem:

- **Arheologia comportamentală** (*Behavioral Archaeology*)⁷, care își propune să studieze, printre altele, influența comportamentului uman asupra aspectului artefactelor, prin utilizarea tehnologiei. Arheologia senzorială merge mai departe de ansamblul comportamentului uman, căutând să înțeleagă modul în care receptarea stimulilor mediului, prin simțuri, poate

2005; S. Feld, K. Basso (eds.), *Senses of Place*, School of American Research Publications, Santa Fe, New Mexico, 1996; M.M. Smith, *Sensory history*, Berg, Oxford, 2007.

⁴ J.J. Gibson, *The ecological approach to visual perception*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1979.

⁵ I. Reznikoff, M. Dauvois, *La dimension sonore des grottes ornées*, în: *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 85, 1988, p. 238-46; A.S. Bregman, *Auditory scene analysis: the perceptual organization of sound*, The MIT Press, London, 1994; P. Devereux, *Stone Age soundtracks: the acoustic archaeology of ancient sites*, Vega Books, London, 2001; J.F. Augoyard, H. Torgue (eds.), *Sonic experience: a guide to everyday sounds*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2005; C. Scarre, G. Lawson (eds.), *Archaeoacoustics*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 2006; Steve Mills, *Sensing the place: sounds and landscape archaeology*, în D.W. Bailey, A. Whittle, V. Cummings (eds.), *(Un)settling the Neolithic*, Oxbow, Oxford, 2005, p. 79-89; Idem, *The Contribution of Sound to Archaeology*, în *BMJT*, seria Arheologie, II, 2010, p. 179-195.

⁶ J.J. Gibson, *The senses considered as perceptual systems*, George Allen and Unwin, London, 1968; J.D. Porteous, *Landscapes of the mind: worlds of sense and metaphors*, University of Toronto Press, 1990; D. Howes (ed.), *The Varieties of Sensory Experience*, University of Toronto Press, Toronto, 1991; Idem, *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*, Berg, Oxford and New York, 2005; S. Houston, K. Taube, *An Archaeology of the Senses: Perception and Cultural Expression in Ancient Mesoamerica*, în *CAJ*, 10, 2000, 2, p. 261-294.

⁷ Michael Brian Schiffer, *Archaeology as behavioral science*, în *American Anthropologist*, 77, 1975, p. 836-848; Idem, *Behavioral Archeology*, Academic Press, New York, 1976; Idem, *Technological Perspectives on Behavioral Change*, University of Arizona Press, Tucson, 1992; Idem, *Behavioral Archaeology: First Principles*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1995; Idem, *Behavioral archaeology: some clarifications*, în *American Antiquity*, 64, 1999, p. 166-168; M.B. Schiffer, Andrea Miller, *The Material Life of Human Beings: Artifacts, Behavior, and Communication*, Routledge, London, 1999; Vincent M. LaMotta, M.B. Schiffer, *Behavioral Archeology: Toward a New Synthesis*, în Ian Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, ediția a IX-a, Polity Press, Cambridge, 2009, p. 14-64.

declanșa resorturile intime ale unor opțiuni mentale ale omului, materializate apoi într-un anume tip de comportament. Deci, arheologia senzorială adâncește introspecția în universul spiritului uman.

- De la **arheologia peisajului** (*Landscape Archaeology*)⁸, arheologia senzorială (inclusiv cea auditivă) poate împrumuta o serie de metode de investigație, vizând înțelegerea ansamblului care-l înconjoară pe om într-o anumită zonă. Din acest ansamblu, arheologia senzorială înregistrează îndeosebi aspectele actuale (vizuale, sonore, olfactive) ale peisajului în care își desfășoară viața o colectivitate. Prin determinarea modificărilor intervenite în mediul actual față de paleo-mediul se pot înlătura unii factori care acționează suplimentar în prezent asupra simțurilor umane, creându-se astfel premisa apropierii de universul senzorial al omului preistoric.

- **Arheologia experimentală**⁹ joacă și ea un rol important, printre altele, pentru înțelegerea modalităților de influențare spirituală a omului de către mediu. Reconstituirea pe cale experimentală a artefactelor, a construcțiilor, a meniului oamenilor preistorici oferă arheologilor și antropologilor posibilitatea nu numai de a înțelege funcționalitatea artefactelor și modul de viață de odinioară, ci și de a veni în contact senzorial cu lucruri utilizate într-o perioadă străveche. Prin aplicarea metodelor de investigație ale arheologiei senzoriale, accentul cercetării se mută de la simpla reproducere a unor acțiuni materiale spre trăirile personale ale omului preistoric, în raport cu cadrul oferit de mediul înconjurător¹⁰.

⁸ M. Aston, T. Rowley, *Landscape Archaeology*, Newton Abbot, 1974; B.K. Roberts, *Landscape Archaeology*, în M. Wagstaff (ed.), *Landscape and Culture*, Blackwell, Oxford, 1987, p. 77-95; D. Cosgrove, S. Daniels, *The Iconography of Landscape*, Cambridge University Press, 1988; B. Bender, *Landscape: Politics and Perspectives*, Berg, Oxford, 1993; Christopher Y. Tilley, *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Berg, Oxford, 1994; E. Hirsch, M. O'Hanlon (eds.), *The Anthropology of Landscape*, Oxford University Press, 1995; P. Ucko, R. Layton (eds.), *Archaeology and Anthropology of Landscape*, Routledge, London, 1999; A. Fleming, *Post-processual landscape archaeology: a critique*, în *CAJ*, 16, 2006, p. 267-80; B. Bender, S. Hamilton, C. Tilley, *Stone worlds: narrative and reflexivity in landscape archaeology*, Left Coast Press, Walnut Creek, CA, 2007; Julian Thomas, *Archaeologies of Place and Landscape*, în Ian Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, ediția a IX-a, Polity Press, Cambridge, 2009, p. 165-186.

⁹ John Morton Coles, *Experimental Archaeology*, Academic Press, London–New York– Toronto– Sydney–San Francisco, 1979; P.J. Reynolds, *Experimental Archaeology. A Perspective for the Future*, Leiden, 1994; A.F. Harding (ed.), *Experiment and Design: Archaeological Studies in Honour of John Coles*, Oxford, 1999; J. Mathieu (ed.), *Experimental Archaeology. Replicating Past Objects, Behaviours and Processes*, BAR Int. Series 1035, Archaeopress, Oxford, 2002; R.P. Paardekooper, *Experimental archaeology*. In: D.M. Pearsall, (ed.), *Encyclopedia of Archaeology*, Oxford, 2008, p. 1345-1358; *WA*, 40, 2008, 1 (Introduction in *Experimental Archaeology*).

¹⁰ I.A. Cook, S.K. Pajot, A.F. Leuchter, *Ancient architectural acoustic resonance patterns and regional brain activity*, în *Time and Mind*, 1, 2008, p. 95-104; S. Mills, *op. cit.* (nota 5), 2010.

Multe dintre studiile de arheologie senzorială (în special cele auditive) au accentuat mai mult aspectele arheometrice ale problemei, prin efectuarea unor măsurători comparative între diferite zone, dar credem că în problema impactului mediului asupra spiritualității umane, prin intermediul simțurilor, accentul ar trebui să cadă mai ales pe reconstituirea ansamblului, care poate crea, într-o anumită situație, o stare de confort sau disconfort psihic.

Prima premisă de care trebuie să ținem seama în acest demers este aceea că mediul senzorial al omului preistoric (și, în general, chiar al omului perioadei pre-mașiniste) era mult diferit de cel al omului actual, mai ales al celui din mediile urbane, care are parte, aproape în permanență, de zgomote și poluare, provocatoare de stres.

O a doua premisă ar consta în faptul că mediul senzorial se schimbă, atât pe parcursul anotimpurilor, cât și pe parcursul unei zile, în funcție de perioadele sale principale (dimineața, ziua propriu-zisă, seara, noaptea), fiecare perioadă având un alt impact senzorial asupra factorului uman.

Dintre aceste perioade, seara unei zile de vară ni se pare a fi cea mai propice pentru starea de calm a simțurilor, deoarece atunci:

- din punct de vedere auditiv, se instaurează o liniște aproape absolută (întreruptă doar de „muzica” liniștitoare și monotonă a naturii (dominată în special de țârâitul continuu și uniform al greierilor) – o muzică oarecum asemănătoare, ca intonație, cu cea a vechilor cântece religioase (de exemplu, cele ale călugărilor tibetani), îndemnând la contemplare și visare¹¹;

- din punct de vedere vizual, totul este dominat de lumina difuză a înserării, oferită de aștrii nopții (Lună, Luceafăr, Stea Polară, Carul Mare, Carul Mic – toate acestea venerat de om, care le-a dedicat numeroase mituri și legende), iar totul este completat de ploaia de stele călăuzitoare. Putem adăuga aici și prezența aleatorie a focului domestic, cu magia sa, în calitate de purtător al luminii, ca reprezentant și dar al Soarelui; și acesta acționează în direcția instaurării unei stări de reverie¹²;

- din punct de vedere tactil, se simte răcoarea plăcută a serii, care creează o stare de confort, mai ales după arșița zilelor toride de vară;

- tabloul se completează cu miresmele multiple și persuasive ale unei naturi explozive, aflată în apogeul funcțiilor sale (tocmai în răcoarea serii,

¹¹ R.M. Schafer, *The music of the environment*, Universal Edition A.G., Wien, 1973; Idem, *The soundscape: our sonic environment and the tuning of the world*, Destiny Books, Rochester, VT, 1994; N.L. Wallin, B. Merker, S. Brown, *The origins of music*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA., 2000; I. Cross, E. Zubrow, F. Cowan, *Musical behaviours and the archaeological record: a preliminary study*, în J. Mathieu (ed.), *Experimental Archaeology*, BAR International Series 1035, Archaeopress, Oxford, 2002, p. 25-34.

¹² Gaston Bachelard, *Psihanaliza focului*, București, 1989.

mirosul florilor se accentuează, până la epitetul de îmbătător). Efectul se poate eventual amplifica, prin arderea unor plante aromate, obicei adesea uzitat de populațiile preistorice;

- în fine, implicarea simțului gustativ poate fi luată în calcul, dar nu e un element obligatoriu și mai ales demonstrabil, deși putem presupune că și oamenii preistorici cunoșteau plăcerea provocată de anumite licori cu efect saporific.

Toată această ofensivă conjugată a mediului senzorial al naturii asupra simțurilor umane influențează evident percepția psihică, eliberând gândul de problemele cotidiene, apropiind omul de esența naturii și, prin aceasta, de divinitățile atotputernice, care guvernează totul în lume. Integrarea omului într-un mediu de o mare puritate spirituală îl apropie de grația divină, prin: **contemplare, meditație, visare**, având ca efect **stimularea fanteziei, a inventivității**. Aceste trăiri spirituale pot deschide noi căi de exprimare / exteriorizare materială a spiritualității umane, reflectată în varietatea formelor de venerare a divinităților, a forțelor supranaturale. Așa cum, de exemplu, scena auditivă, percepută de oameni, se schimbă în funcție de timp și de loc¹³, tot așa și impactul acestei scene asupra psihicului și comportamentului individual va cunoaște o variabilitate considerabilă, determinând, în final, luarea unor decizii materiale, care, deși respectă cutumele generale ale colectivității, își caută forme proprii de exprimare.

Desigur, se pune problema dacă avem dovezi pentru a susține tabloul teoretic descris mai sus. Considerăm că asemenea dovezi pot fi oferite atât direct de arheologie, cât și indirect, prin experimente personale.

Ca dovezi arheologice pentru susținerea existenței unei relații între percepția senzorială și inventivitatea spirituală a oamenilor preistorici, avem în vedere, în primul rând, următoarele situații și structuri întâlnite în timpul cercetărilor de teren:

- gruparea cu predilecție a artefactelor cu caracter ritual și a structurilor de cult în jurul instalațiilor de producere și păstrare a focului (vetre, cuptoare), ceea ce arată că principalele ceremonii (cu impact asupra simțurilor umane) se desfășurau mai ales în asemenea locuri¹⁴;

- descoperirea, în diverse locuri și perioade, a unor instrumente (mai ales de os), capabile să producă sunete muzicale, care, de multe ori, contribuiau la instaurarea stării de transă în rândul participanților la ceremonii (vezi atestările clare, în acest sens, pentru Antichitate: de ex., orfismul sau mitul lui Pan);

- utilizarea peșterilor (care, prin obscuritate, oferă o atmosferă de taină, mister) pentru desfășurarea unor ceremonii rituale (înmormântări, sacrificii,

¹³ A.S. Bregman, *op. cit.* (nota 5), 1994.

¹⁴ N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *op.cit.* (nota 2), 2004.

depuneri de ofrande, practicarea unor mistere și a unor ceremonii de inițiere ș.a.), atestate nu numai de structurile din perioadele preistorice, ci și pentru Antichitatea clasică (de ex., sanctuarele mitraice) sau pentru creștinismul timpuriu (catacombe, mănăstiri și biserici rupestre etc.).

Dincolo de asemenea dovezi materiale, oferite de descoperirile arheologice, o metodă importantă de studiere a relației dintre peisaj și percepția umană rămâne cea a experimentului direct al analistului, care trebuie să trăiască în situații diverse de mediu și să-și autoanalizeze propriile simțiri (în momente diferite, atât ale ciclului diurn, cât și ale celui anual), comparând mereu aceste trăiri cu ceea ce este deja consemnat în literatura generală (filosofie, psihologie, psihanaliză, beletristică, istorie, istoria religiilor, antropologie, arheologie etc.). Un rol important în furnizarea de informații pe această temă revine etnoarheologiei, trebuind selectate acele informații care sunt mai apropiate (ca mediu de proveniență) de realitatea vremurilor preistorice.

Considerăm, deci, că prin observarea atentă, personală, a stimulilor transmiși de mediu și a efectului lor asupra propriului comportament, combinată cu interpretarea structurilor și artefactelor descoperite într-o așezare preistorică, se poate ajunge, prin analize complexe, la relevarea și înțelegerea unor resorturi intime, spirituale, care și-au pus amprenta pe comportamentul omului preistoric – comportament exteriorizat în unele dintre dovezile găsite în timpul cercetărilor arheologice.

L'IMPACT DE L'INTERACTION AVEC L'ENVIRONNEMENT SUR LE COMPORTEMENT SPIRITUEL DE L'HOMME PREHISTORIQUE

Mots-clés: préhistoire, vie spirituelle, reconstitution par expérimentation sensorial

L'auteur considère que l'une des causes principales de la matérialisation dans des formes très diversifiées des sentiments de dévotion de l'homme préhistorique concernant les divinités on peut trouver dans la réception, également diversifiée, par l'intermédiaire des sens humains, des stimuli venus de la nature, en forme d'images, sons, odeurs, etc. Dans de certains moments du jour et dans de certaines périodes de l'année, ces signaux de la nature peuvent actionner sur la structure psychique humaine, afin de créer un état de rêverie, de communion entre l'homme et les divinités, capable à stimuler l'inventivité au domaine des formes d'expression des sentiments d'adoration des divinités.

On considère que l'archéologie sensorielle (*Sensory Archaeology*), avec son embranchement – l'archéologie auditive (*Auditory Archaeology*) et avec la contribution d'autres domaines apparentées de l'archéologie théorique, comme l'archéologie

comportementale (*Behavioral Archaeology*), l'archéologie du paysage (*Landscape Archaeology*), l'archéologie expérimentale, peuvent approfondir l'éclaircissement de la voie dont les hommes préhistoriques arriveraient, par l'intégration à la nature, à la trouvaille de quelques formes inédites de manifestation sur le plan spirituel.

L'auteur considère que, de toutes les périodes, pendant les nuits de l'été le milieu sensorial peut agir aux cotes maximales sur les sens humains (par la «musique» douce et monotone de la nature, par le tableau visuel des astres de la nuit, par la plaisante sensation tactile provoquée par l'air frais de la nuit, par l'odeur troublant des fleurs et des plantes aromatiques, où on peut éventuellement ajouter quelques effets gustatifs, surtout par des liqueurs soporifiques), en réussissant à créer un état de confort psychique, dans un milieu d'une grande pureté spirituelle, propice à la stimulation de la fantaisie, de l'inventivité, y compris au plan spirituel, par contemplation, méditation, rêverie.

Notre proposition théorique peut être soutenue tant par des preuves résultées des recherches archéologiques (la concentration de prédilection des artefacts de caractère rituel et des structures de culte autour des installations de production et de conservation du feu; la trouvaille d'instruments capables à produire des sons musicaux; l'utilisation des grottes, avec leur atmosphère de mystère, aux buts rituels, etc.) qu'indirectement, par des expériences personnelles (autoanalyse de propres sens, vécus dans des lieux et des moments différents, aussi bien que la comparaison des résultats avec les faits déjà consignés dans la littérature de divers domaines tangents).

L'entendement de quelques ressorts intimes, spirituels, qui ont laissé leur empreinte dans le comportement de l'homme préhistorique, peut contribuer à l'éclaircissement de l'apparition et de la fonctionnalité de quelques formes rares d'artefacts, par l'extériorisation de certaines décisions spirituelles.